

Кәрібаев Б.Б.
**Жәңгір хан және XVII ғ.
қазақ-жоңғар қатынастары
мәселелері**

Автор бұл мақаласында ортағасырлық Қазақстан тарихындағы өзекті мәселелердің бірі – XVII ғасырдың екінші ширегіндегі қазақ-жоңғар қатынастары мәселелері мен сол жылдардағы қазақ ханы – Жәңгір хан өмірінің кейбір тұстары мәселелерін қарастырады. Автор бұл мәселелерге қатысты кейбір осы күндерге дейінгі ғылыми тұжырымдардың негізсіз екендігін дәлелдей келе, өзінің ғылыми дәлелдеулері мен пікірлерін алға тартады. Әрбір дерек мәліметтеріндегі ақпараттарды сол тұстағы қоғамдық өмірдің дамуы барысы тұрғысынан саралай келе, өзіндік тұжырымдарға келеді. Нақтырақ айтсақ, Жәңгір ханның жоңғар тұтқынынан босануы мәселесі бойынша, Жәңгір ханның билікке келуі мәселесі бойынша, 1643/1644 жылғы қазақ-жоңғар соғысы бойынша, сондай-ақ Жәңгір ханның қаза табуына байланысты жаңа тың ойларды негіздейді.

Түйін сөздер: XVII ғасыр, Жәңгір хан, хонтайшы, жоңғарлар, қазақ-жоңғар қатынастары, шайқас.

Karybaev B.B.
**Zhangir Khan and issues of the
Kazakh-Jungar respect in the
XVII century**

In this article the author examines one of the most urgent problems of the medieval history of Kazakhstan – Kazakh-Jungar relations in the second half of the XVII century and some moments of life of Kazakh Khan – Zhangir in that period. Author on certain points of the problem putting forward his arguments and judgments gives rebuttal approved concepts in science to this day. Analyzing each information source with the development of the social life of that time he makes his conclusions. Specifically, on the issue of exemption of Khan Zhangir from Djungarian captivity, on the issue of Zhangir Khan coming to power, on the Kazakh-Jungar wars in 1643-1644, and founds new views on the death Zhangir Khan.

Key words: XVII century, Zhangir Khan, huntayshi, Dzhungars, Kazakh-Jungar relations, war.

Карибаев Б.Б.
**Жангир хан и проблемы
казахско-джунгарских
отношений в XVII в.**

В данной статье автор рассматривает один из актуальнейших проблем средневековой истории Казахстана – казахско-джунгарские отношения во второй половине XVII века и некоторые моменты жизни казахского хана – Жангира в тот период. Автор по некоторым моментам данной проблемы, выдвигая свои аргументы и суждения, дает опровержение утвержденным концепциям в науке до сегодняшнего дня. Каждую информацию в источнике, анализируя с развитием общественной жизни того времени, делает свои выводы. Точнее, по проблеме освобождения Жангир хана из джунгарского плена, по вопросу прихода к власти Жангир хана, по казахско-джунгарской войне в 1643/1644 гг., а также основывает новые взгляды по поводу гибели Жангир хана.

Ключевые слова: XVII век, Жангир хан, хонтайшы, джунгары, казахско-джунгарские отношения, война.

**ЖӘҢГІР ХАН ЖӘНЕ
XVII Ғ. ҚАЗАҚ-ЖОҢҒАР
ҚАТЫНАСТАРЫ
МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Ортағасырлық Қазақстан тарихындағы, оның ішінде XV-XVIII ғасырлар аралығын қамтитын хандық дәуірде шешімін таппаған түйінді мәселелер өте көп. Әсіресе, төрт ғасырлық дәуірдің ішінде XVII ғасырдағы мәселелер жетіп артылады. Оның ең басты себебіне әрине, сол ғасырдың деректік негіздерінің аз болуы жатады. Осы ғасырда билік құрған хандар, олардың жүргізген саясаты, көрші елдермен қарым-қатынастары және т.б. көптеген мәселелер әлі күнге дейін өз зерттеушілерін күтуде. Осыған байланысты біз осы мақаламызда XVII ғасырдың екінші ширегіндегі Отан тарихының маңызды мәселелерінің біріне жататын – Жәңгір хан және оның билігі тұсындағы қазақ-жоңғар қатынастарының кейбір мәселелерін қарастырамыз.

XVII ғасырда Қазақ хандығында билік құрып, белгілі болғаны – төрт хан. Олар – Есім, Жәнібек, Жәңгір, Тәуке хандар. Есім хан ұлы Жәнібек ханнан басқалары тарихымызда белгілі бір дәрежеде өз орнын алды деуге болады. Дегенменде олардың тарихымыздағы алатын орнын анықтауға арналған зерттеулер әлі жалғасып жатыр. Жәңгір хан жөнінде «Салқам Жәңгір» деген сөз тіркесі ауыз әдебиеті арқылы бүгінгі күнге дейін жетсе, тарихшыларымыз – «Билік құрған жылдарын тақ үстінде емес, ат үстінде, жоңғарлармен соғыста өткізген» деп бағалайды. Бұл баға – Жәңгір ханға жайдан-жай берілмеген баға.

Жәңгір ханның арғы ата-бабалары Қазақстан аумағында XIII-XV ғасырларда өмір сүрген Жошы Ұлысы, Ордаежен ұлысы және осы мемлекеттік құрылымдардың негізінде құрылған Ақ Орда хандығының билеушілері болса, бергі аталарының бірі – Жәнібек ханның Қазақ хандығының негізін салушылардың бірі екендігі барлығына мәлім.

Жәңгір хан – Есім ханның тарихта белгілі үш ұлының бірі [1, 221-222-б.]. Есім ханның үлкен ұлы – Жәнібек сұлтан, екіншісі – Жәңгір хан, ал үшінші ұлы – Сырдақ сұлтан. Т.И. Сұлтановтың пікірі бойынша Есім ханның үлкен ұлы – Жәнібек XVII ғасырдың 30-шы жылдарының басында хан тағына отырып, ойрат тайшыларымен көп соғысқан және XVII ғасырдың 40 жылдарының басында ойраттармен болған кезекті бір шайқастардың бірінде қаза тапқан [1, 222-б.]. Ал Сырдақ сұлтаннан Хұсрау сұлтан деген ұл туылады, оның ұлы тарихта белгілі – Қайып хан.

Жәңгірдің шын есімі – Жахангер (парсыша «әлемді бағындырушы, билеуші»). Оның Жәңгір болып айтылуы парсыша есімнің қазақ тілінің ерекшелігіне сай өзгеруінен шығып тұр. Мұндай есім XV-XVIII ғасырлардағы Орталық Азия мен Қазақстан аумақтарындағы билеуші әулет өкілдерінің арасында жиі ұшырасады.

Жәңгір (Жахангер) ханның есімі шығыс деректеріндегі және орыс тіліндегі материалдарда XVII ғасырдың 30-шы жылдарының ортасындағы оқиғаларға байланысты алғаш рет кездесе бастайды. Ондағы дерек мәліметтерінде ол сұлтан лауазымымен айтылады [2, 174-175, 207, 234, 239, 276, 278-бб.].

Ең алғаш Жәңгірдің жоңғарларға тұтқынға түскендігін И.Е. Фишер өзінің Сібір тарихына арналған кітабында жазады. Онда автор 1635 жылы ойраттардың көсемі Батыр хонтайшының Есім ханмен соғысқанын айта келе, оның ұлы Жәңгір сұлтанды жоңғарлардың тұтқынға түсіргенін баяндап өтеді [3, 444-б.]. Автор онда бұл дерегін қайдан алғандығын көрсетпейді. Тарихшының осы материалын кейінгі тарихшылардың бәрі қайталап, И.Е. Фишердің еңбегіне сілтеме береді. 1959 жылы Мәскеу қаласында жарық көрген орыс-монғол қатынастарының жинағында осы тарихи оқиғаға қатысты мәлімет кездеседі. Ол мәлімет 1635 жылдың 19 шілдесінде Тобольск приказдығының кеңсесінде ойрат тайшысы Абактың елшілерінен жазылып алынған. Ол мәліметте ойрат тайшыларының бір тобы 1635 жылдың қыс айларында Қазақ Ордасына аттанғандығы, ал Қазақ Ордасы адамдарының ойраттарға жорыққа шыққандығы, екі жақтың бір-бірімен кездесіп қалып, үлкен шайқастың болғандығы, ойраттардың жеңіске жеткендігі, Есім ханның ұлы Жәңгір сұлтанның (деректе Янгир царевич деп жазылады – Б.К.) тұтқынға алынғандығы және қазіргі кезде ол сұлтанның ойраттардың қолында екендігі айтылады [2, 278-б.]. Кезінде Сібір тарихын жазған Иоганн Фишер осы деректі пайдаланған болуы керек, өйткені оның жазғаны мен дерек мәліметі екеуі мазмұндас келеді.

И.Е. Фишер, одан кейін В.В. Вельяминов-Зернов, М. Тынышпаев, И.Я. Златкин, Т.И. Сұлтанов және тағы басқа кейінгі зерттеушілер Жәңгірді жоңғар тұтқынынан ретін тауып қашып шыққан немесе кездейсоқ сәтті жағдай оның жоңғар тұтқынынан босануына жағдай жасаған деп есептейді [3, 444-б.; 4, 378-б.; 5, 159-160 – бб.; 6, 309 – б.; 7, 129-б.]. Егерде XVII ғасырдың 30-шы жылдарындағы жоңғар қоғамының ішкі саяси өміріне терең назар аударсақ, сонда

ғана Жәңгірдің жоңғар тұтқынынан қалай босап шыққанын түсінуге жол тапқандай боламыз.

Тарихта Жоңғар хандығының құрылған жылы деп 1635 жылдың есептелетіні белгілі. Ал оған дейінгі кезеңде ойрат қоғамының ішкі саяси өмірі қазандағы қайнаған судай тасып тұрған болатын. Жоңғар тарихының ірі маманы И.Я. Златкиннің дәлелдеп көрсетуі бойынша осы кезеңде ойрат одағына енетін тайпалар арасында күрестер күшейіп, талас-тартыстар белең алып тұр еді. Дүрбіттер көсемі Далай тайшы, шоростар көсемі Харақұла тайшы, торғауыттар көсемі Хоурлік, хошоуыттар көсемі Хүндүлен тайшы және тағы басқа тайпалар көсемдері жеке-дара билікке ұмтылып жатқан болатын. Талас-тартыстардың нәтижесінде торғауыттар – батысқа, хошоуттар – Тибетке, қарай қоныс аударады да, ойраттар жерінде шорос тайпасының ролі артып, жалпы билік осы тайпаның көсемі Харақұлаға көшеді. 1634 жылы ол қайтыс болғаннан кейін Харақұланың ұлы, әрі мұрагері Хото-Хоцин Батыр ойрат чулганында (ойрат тайшыларының кеңесі, құрылтай секілді жиын) хошоуыттар көсемі Байбағас тайшымен бірдей дәрежеге ие болады, ал Далай-лама оған хонтайшы титулын береді. Сөйтіп іс жүзінде Батыр хонтайшы ойрат одағының жеке-дара билеушісіне айналады [7, 74-98-бб.]. Батыр хонтайшының билікке келуі қарсаңында Жоңғар хандығының сыртқы саяси жағдайы жалпы алғанда біршама тұрақты болса, ал ішкі саяси жағдайы күрделірек болатын. Батыр хонтайшы ішкі саяси өмірде орталықтандырылған хандық билікті нығайту саясатын жүргізсе, кейбір жергілікті тайпа көсемдері хандық билікке бағынбауға, өздерінің статусын сақтап қалуға немесе қалпына келтіруге тырысады [7, 108-110-бб.]. Осылайша, Жоңғарияның өзінде Батыр хонтайшыға қарсы топ пайда болады. Міне, хонтайшы мен оған қарсы топ арасындағы қайшылық Жәңгір сұлтанның жоңғар тұтқынынан босап шығуына әсер еткен деуге болады. Харақұла тайшы тұсында ойрат чулганын басқарған хошоуыт тайпасының көсемі Байбағас тайшының туған інісі Хүндүлен тайшы – Батыр хонтайшы билігінің күшеюіне бірден-бір қарсы тұрған тұлға болатын. Сол себепті де ол хонтайшының көптеген іс-әрекеттеріне кейде ашық, кейде жабық түрде қарсылықтар көрсетіп отырады. Біз оның біріне – 1643 жылғы Батыр хонтайшының қазақтарға қарсы жорыққа шығу туралы бастамасына қарсы шығып, жорыққа қатыспай қоюын жатқызамыз.

1644 жылы Батыр хонтайшымен әңгімелескен Тобольск әкімшілігінің елшісі Г. Ильиннің есебінде Хүндүлен тайшы мен Далай тайшының ұлдарын, Жәңгір сұлтан мен Жалаңтөс батырды хонтайшы өзінің жауы деп санайтынын, Хүндүлен тайшының Жәңгірді қолдап отыратынын және тайшы оны таңдаулы ұлы (названный сын) деп санайтындығын баяндап береді [7, 131-б.]. Міне, осы мәліметтен біз Жәңгірдің жоңғар тұтқынынан аман-есен босап шығуының себебін түсінгендей боламыз. XVIII ғасырдың 40-шы жылдарының басында Абылай сұлтанның қазақ қоғамындағы саяси ролін жете түсінген жоңғардың саяси элитасының өкілдері оны өлтіргеннен гөрі онымен одақтасуды, жақындасуды дұрыс деп тауып, оны тұтқыннан босатқан болатын. Сол іс-әрекеттері арқылы олар өздерінің болашақтағы жоспарларын жүзеге асыруды ойластырғаны белгілі. Дәл сол сияқты XVII ғасырдың 30-шы жылдарындағы Жәңгір сұлтанның қазақ қоғамындағы алатын орнын білген Батыр хонтайшының қарсыластары Жәңгірді өлтірткізбей, керісінше онымен жақындасуды, одақтасуды ойластырған деуге болады. Ш. Құдайбердіұлы Тәуке ханды Салқам Жәңгірдің қалмақ ханының қызынан туған ұлы деп жазады [8, 25-б.]. Тәуке ханның 1715 жылғы ұзақ өмір сүріп қайтыс болғанына қарап және әкесі Жәңгір ханның билігі тұсында Қашқарияға қазақ елшілігінің құрамында барғанына қарап оны шамамен 1630-шы жылдардың ортасында дүниеге келген деуге болады. Тәукенің анасы қалмақ тайшыларының бірінің қызы болса және туылған жылы XVII ғасырдың 30-шы жылдарының екінші жартысына сәйкес келсе, сондай-ақ Хүндүлен тайшының Жәңгірді ұлым деп санайтындығын ескерсек, онда Жәңгірді жоңғар тұтқынынан құр қол қайтпаған деуге болады.

Осылайша, Жәңгір сұлтан 1635 жылы жоңғар тұтқынынан жоңғарлардың өз қолымен босап, туған еліне аман-сау оралады, жоңғар тайшыларының арасынан өзіне одақтастар тауып қайтады. Бұл одақтастықтың оған 1643 жылғы Батыр хонтайшы әскерімен шайқасында көп көмегі тиеді.

Жалпы, қазақ-жоңғар қатынастарының алғашқы 20 жылдай кезеңіндегі екі жақтың қатысуымен болған ірі оқиғалар саны үшеу. Біріншісі, жоғарыда атап өткен 1635 жылғы қазақ-жоңғар шайқасы, екіншісіне – 1643 жылғы қазақ-жоңғар шайқасы жатады. Ал үшінші ірі оқиға, ол – 1652 жылғы Жәңгір хан қаза табатын шайқас. Қарап отырсақ, осы үш оқиғаға Жәңгір тікелей қатысып, оқиғалардың басында жүрген екен. Жәңгір

ханның өміріне қатысты ең көп кездесетін мәліметке – 1643 жылғы шайқас туралы мәлімет жатады. Бұл кезде Жәңгір әлі сұлтан дәрежесінде болатын. Жоңғарияға барып келген орыс елшілерінің есептерінде оның дәрежесін сұлтан деп жазады. Мысалы, 1640 жылы қыркүйек айында жоңғар хонтайшысының ордасында қазақ сұлтаны Жәңгір сұлтанның елшісі болғандығын орыс деректері хабарлайды [7, 129 б.].

1643-1644 жылғы қазақ-жоңғар соғысы туралы ең алғашқы хабарды Г. Ильин береді. Ол 1644 жылы ақпан айында Батыр хонтайшының ордасынан Тобольскіге қайтып оралып, воевода Куракинге осы соғыс туралы баяндайды [7, 129-б.]. Дәл осы жылы және сол айда Тобольскіге келген ойрат көсемдерінің бірі Абылайтайшының елшісі Бахтыйдың хабарламасында да 1643-44 жылғы қазақ-жоңғар соғысы туралы айтылып, ол да Г. Ильиннің мәліметін растайды және оны толықтыра түседі [7, 130-131-бб.]. Екі мәліметтің үзінділері И.Я. Златкиннің монографиясында келтірілгендіктен, біз оның бәрін қайталап жатпай, тек осы соғысқа және Жәңгірге қатысты жерлерін ғана сілтеме ретінде пайдаланамыз.

Батыр хонтайшының қазақтарға қарсы жорығы 1643 жылдың қысында басталып, 1644 жылдың жазының ортасына дейін созылады. Жоңғар билеушісі жағында көптеген ойрат тайшылары, Халха билеушісінің ұлы Омбо-Эрдени болып, жалпы саны 50 мың әскер жорыққа шығады. Бұл жорыққа Жәңгірдің одақтастары Хүндүлен тайшы, Далай тайшының ұлдары қатысудан бас тартқанын елші Бахтыйдың мәліметі дәлелдейді. Бір қызығы, Г. Ильиннің дерегінде Батыр хонтайшының Жәңгір сұлтанға қарсы аттанғандығы баса айтылады. Сол кездегі қазақ ханы Жәңгірдің ағасы Жәнібек болса да, ол туралы ешкім де сөз қылмайды. Барлық деректерде тек Жәңгір сұлтанның есімі ғана айтылып отырады. Бұл жағдай XVIII ғасырдың 40-60 жылдарындағы қазақ сұлтаны Абылайдың тарихи ролін еске түсіреді.

Жәңгір сұлтан жоңғар әскерінің қазақтарға қарсы дайындығынан хабардар болған сияқты. Мұны Жәңгірдің Хүндүлен тайшымен достығының нәтижесі деп білу керек. Жәңгір сұлтан Батыр хонтайшының жорық бағытын да алдын-ала біліп, оларға қарсы тұратын ыңғайлы жерді таңдап та алады. Самарқандағы досы Жалаңтөс батырға да хабар жібереді. Өзі 600 адамдық әскерімен жау әскеріне қарсы аттанып кетеді. Жоңғар әскерінің бағытындағы тар тау шатқалының ішінде окоп қаздырып, онда мылтықпен қаруланған

300 жасағын қалдырады да, өзі қалған әскерімен қарсы беттегі тастардың артына бекінеді. Хонтайшы әскері окоптағыларға жақындағанда Жәңгірдің 300 жасағы оларға оқ атып бетін қайтарады. Екінші жақтан сұлтанның өзі соққы береді. Шатқалдың өте тарлығынан қалмақ әскері сандық артықшылығын пайдалана алмайды, маневр жасауға мүмкіндіктері болмайды. Батыр хонтайшы екі рет шабуыл жасайды, бірақ ол екеуі де ешқандай нәтиже бермейді. Сол кезде Самарқан әкімі Жалаңтөс батырдың 20 мыңдық әскері де келіп жетеді. 10 мыңдай адамынан айырылған жоңғар әскері кері шегінуден басқа амал таппайды [7, 130-б.]. Бұл соғыс Жәңгір сұлтанның атақ-абыройы мен беделін қалай асқақтатса, Батыр хонтайшының беделіне зор нұқсан келтіреді.

Орыс елшісі мен жоңғар елшісінің жазбаларына қарағанда, Батыр хонтайшы бұл жорықтан еліне 1644 жылдың шілде айында оралған. Келе сала Жәңгір мен Жалаңтөстен кек алу үшін жаңа жорыққа қатты даярланады. Сонымен бірге жорыққа қатысудан бас тартқан Хүндүлен тайшы бастаған қарсылас топты жазалауды да ойластырады. Осыған байланысты ол Кузнецк уезінен көптеген қару-жарақ сатқызып алады [7, 131-б.]. Бірақ неге екені белгісіз, Батыр хонтайшының келесі жылға жоспарлаған Жәңгірге қарсы жорығы жүзеге аспай қалады. Біздің ойымызша, оның екі себебі болған сияқты. Бірінші себепке – Жоңғарияның өз ішіндегі саяси жағдайдың ушығып кетуі жатса керек. Хонтайшының қарсыластарын жазалауға кірісуі оны Хүндүлен тайшымен ашық шайқасқа шығуына алып келеді, бірақ хонтайшы өз мақсатына жете алмайды. Мұндай жағдайда қазақтарға қарсы жаңа жорық жасау оны тағы да маскара жеңіліске әкелері сөзсіз еді. Ал екінші себепке жататын жағдайға – осы кезден бастап Жәңгірдің бүкіл қазаққа хан болуы Батыр хонтайшыны жаңа соғысқа барудан бас тартқызып деп ойлаймыз.

Жәңгірдің дәл қай жылы хан болғаны белгісіз. Осыған байланысты Т.И. Сұлтанов мынадай пікір білдіреді: «Ағасы Жәнібек ханның өлімінен кейін шамамен XVII ғасырдың 40-шы жылдарының ортасына таман Жахангер бүкіл қазаққа хан болады» [1, 223-б.]. Біз де осы пікірге қосыла отырып, Жәңгірдің таққа отырған кезін 1643/44 жыл деп санаймыз. Хандық билікке келгенге дейін-ақ қазақ қоғамы ішінде өте зор беделге ие болған Жәңгірдің ағасынан кейін Түркістандағы хан тағын иеленгендігі заңды құбылыс.

Жәңгір ханның тақта қандай саясат жүргізгені бізге беймәлім. Жазба деректердің мәлімет-

теріне қарағанда ол үнемі ат үстінде, жаумен соғыста, алыс жорықтарда жүргендей әсер береді. Оның өміріне қатысты соңғы дерекке – 1652 жылғы қазақ-жоңғар шайқасында Жәңгірдің қаза табуы туралы мәлімет жатады. Осы дерек мәліметіне тереңірек тоқталып, 1652 жылғы ұрысқа, Жәңгір ханның өліміне қатысты ойларымызды білдіріп көрелік.

Кейбір тарихи әдебиеттерде 1652 жылғы қазақ-жоңғар соғысы жеке, екі ел арасындағы кезекті бір соғыстың бірі деп қарастырылады. Мәселеге тереңірек үңілсек, оның 1643 жылғы қазақ-жоңғар соғысының жалғасы екендігіне көз жеткіземіз. Бұған дейін жоғарыда айтып өткеніміздей, 1643/44 жылғы жеңілістен кейін Батыр хонтайшы Жәңгірден кек алу үшін жаңа соғысқа дайындалады. Ол үшін оған алдыменен Жоңғариядағы Жәңгірдің одақтастары – Хүндүлен тайшыны, Далай тайшының ұлдарын жеңу керек болатын. Жоңғарияның екі саяси серкесі арасындағы келіссөздер нәтижеге бермей, қатынас ушыға түседі де, ақыры 1646 жылы ол әскери қақтығысқа әкеп соқтырады. Жәңгір ханның одақтасы сол қақтығыста 250 адамынан айырылады да, шегінуге мәжбүр болады. 1647 жылы Зая Пандита соғысушы жақтарды татуластыруға күш салады. Оларды бір-бірімен жолықтырып, бетпе-бет сөйлестіреді. Бірақ ол ойдағыдай нәтиже бермейді.

Одан кейінгі жылдары жоңғар тайшылары арасында бірнеше жылға созылған қақтығыстар Батыр хонтайшыға қазақтарға қарсы аттануға қолбайлау жасайды. Бірақ та жоңғарлар билеушісі жаңа жорыққа даярлығын тоқтатпайды.

Батыр хонтайшының қазақтарға жорығы ақыры 1652 жылы жүзеге асады. Оған қарсы Жәңгір ханның өзі қазақ әскерін бастап шығады. Бірақ дерек мәліметтері ұрыстың қалай жүргені туралы баяндамайды. Тек Батыр хонтайшының одақтасы, хошоуыт тайпасының көсемі, Очирту-Цецен ханның 17 жасар ұлы Галдамның Жәңгір ханды өлтіргенін ғана айтады [7, 132-б.]. И.Я. Златкин дерек мәліметіне сүйеніп, Жәңгір хан жекпе-жекте Галдамнан жеңіліп өлтірілді деп жазады. Бірақ мұндай мәліметке сене қою қиын. Өйткені ұрыс басталар алдында жекпе-жекке тек екі жақтың мықты, сенімді батырларының ғана шығатыны белгілі. Ал Жәңгір ханның қалай қаза тапқаны туралы біз, өзіндік ойларымызды ортаға салып көрелік.

1643/44 жылғы соғыста орасан көп қолмен жеңіліс тауып, маскара болған Батыр хонтайшы 1652 жылғы жорықта қалай болса да Жәңгір ханды өлтіруге бел буған. Сол үшін

де ол арнайы мерген-садақшылардан адамдар даярлап, оларға ұрыстың қызған кезінде қазақ ханының жанына мүмкіндігінше жақын барып, өлтіруді тапсырған. Бұл тапсырманы жоғарыда есімін атап өткен 17 жасар Галдам орындап шыққан. Осылайша, бүкіл ғұмырын ат жалында өткеріп, елі мен жерінің азаттығы мен тәуелсіздігін сақтау жолында жауларымен алысып, арпалысып өткен қазақ ханы – Жәңгір хан нағыз ерлерше, нағыз батырлардай қан майданда қаза табады. Оның денесі Түркістандағы Қожа Ахмет Йасауи кесенесінің жанына қойылады. Жәңгір ханға дейін кесене жанына әкесі Есім хан, көкесі, яғни Есім ханның ағасы Ондан сұлтан, туған ағасы Жәнібек хан және тағы басқа белгілі тұлғалар жерленген болатын. Оның да осы қалада жерленуін қалыптаса бастаған дәстүрді сақтау және оны одан әрі жалғастырудан туындаған деп есептейміз.

Енді бір-екі ауыз сөз, Жәңгір ханның ұрпақтары туралы болмақ. Қолымызда бар материалдар Жәңгір ханның екі қызы және үш ұлы болғандығын айтады. Оның басқа да ұл-қыздары болуы мүмкін, бірақ олар жөнінде ешбір деректе айтылмайды. Жоғарыда айтып өткеніміздей, Жәңгір ханның деректерде кездесетін екі қызының бірі – аштарханилық Абд ал-Азиз ханға, екіншісі, Қазақ ханым атты қызы – Шығыс Түркістандағы шағатайлық Абдоллах ханның ұлы Жолбарыс ханға ұзатылады.

Жәңгір ханның ұлдарының үлкені – Аппак сұлтан. Жәңгір ханның тұсында оның қазақ елшілігі құрамында Шығыс Түркістанға барғаны Шах Махмұд шоростың дерегінде айтылады. Келесі ұлдарының бірі – Тәуекел сұлтан. Ол қазақ тарихында – Тәуке, Өз Тәуке деген есіммен қалды. Ш. Құдайбердіұлының материалдарында Жәңгір ханның тағы бір ұлының есімі аталады. Оның есімі – Уәлибақи. Ол Үргеніштегі Ғайып ханның қызынан туған делінеді және қалмақ әйелден туған Тәуке әкесінен соң таққа отырғанда, өкпелеген Уәлибақи Үргеніштегі Ғайып ханға кетіп қалған еді делінеді [8, 25-б.].

Енді жоғарыда айтқан барлық ойларымызды қорыта келе, мынадай тұжырымға келеміз.

Біріншіден, XVII ғасырдың екінші ширегіндегі қазақ тарихындағы тарихи тұлға – Жәңгір ханның жеке өмірі мен билікке келген жылына қатысты кейбір мәселелер нақтылана түсті дейміз.

Екіншіден, 1643/1644 жылғы қазақ-жоңғар шайқасына қатысты мәселелер де нақтыланып, бұрынғы беймәлім тұстарға қатысты тұжырымдар берілді. Жәңгір ханның қаза табуы жөніндегі кейбір ескі тұжырымдар жоққа шығарылып, автордың ғылыми негіздегі жеке пікірлері ұсынылды.

Жалпы қорыта келе, Жәңгір ханға және сол кезеңдегі қазақ-жоңғар қатынастарына қатысты болашақта табылатын тың деректер мен материалдар мәселені одан әрі аша түседі деген ойдамыз.

Әдебиеттер

- 1 Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. – Алматы, Дайк-Пресс, 2001.
- 2 Материалы по истории русско-монгольских отношений. Русско-монгольские отношения. 1607-1636: Сборник документов. – М., 1959.
- 3 Фишер И.Е. Сибирская история с самого открытия Сибири до завоевания сей земли российским оружием. – СПб., 1774.
- 4 Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о Касимовских царях и царевичах. Часть вторая. – СПб., 1864.
- 5 Тынышпаев М. История казахского народа. Составители и авторы предисловия проф. Такенов А.С. и Баигалиев Б. – Алма-Ата: Қазақ университеті, 1993.
- 6 Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата: Рауан, 1992.
- 7 Златкин И.Я. История Джунгарского ханства. 1635-1758. 2-е изд. – М.: Наука, 1983.
- 8 Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. – Алматы: Қазақстан; Сана, 1991.

Referenses

- 1 Sultanov T.I. Podnjatyje na beloј koshme. Potomki Chingiz-hana. – Almaty, Dajk-Press, 2001.
- 2 Materialy po istorii russko-mongol'skih otnoshenij. Russko-mon-gol'skie otnoshenija. 1607-1636. Sbornik dokumentov. – M., 1959.
- 3 Fisher I.E. Sibirskaja istorija s samogo otkrytija Sibiri do zavoevanija sej zemli rossijskim oruzhiem. – SPb., 1774.
- 4 Vel'jaminov-Zernov V.V. Issledovanie o Kasimovskih carjah i carevichah. Chast' vtoraja. – SPb., 1864.
- 5 Tynyshpaev M. Istorija kazahskogo naroda. Sostaviteli i avtory predis-lovija prof. Takenov A.S. i Baigaliev B. – Alma-Ata: Kazak universiteti, 1993.
- 6 Kljashtornyj S.G., Sultanov T.I. Kazahstan letopis' treh tysjacheletij. – Alma-Ata: Rauan, 1992.
- 7 Zlatkin I.Ja. Istorija Dzhungarskogo hanstva. 1635-1758. Izdanie vtoroe. – M.: Nauka, 1983.
- 8 Qudajberdiyly Sh. Tyrik, kyrgyz-kazak hem handar shezhiresi. – Almaty: Kazakstan; Sana, 1991.